

Mirosław Rucki (Radom)

Rola diaspory żydowskiej w powstawaniu aramejskojęzycznych wspólnot chrześcijańskich na Wschodzie

Wprowadzenie

Rozwój Kościoła w pierwszym wieku jest ściśle powiązany ze wspólnotami żydowskiej diaspory oraz osobami pochodzenia żydowskiego. „Chryścianizm, jak wiadomo, kroczył początkowo drogami utworowanymi wcześniej przez diaspore żydowską”¹. Niestety, ewangelizacja na terenie Syrii i Mezopotamii nie została udokumentowana w taki sposób, jak zrobił to Ewangelista Łukasz, pisząc Dzieje Apostolskie. Oceniając jego historyczną dokładność, Ramsey pisał: „Łukasz jest historykiem pierwszej kategorii, (...) autor ten winien być zaliczony do grona najwybitniejszych historyków”². Przy braku jednolitych źródeł dotyczących wczesnego etapu rozwoju chrześcijaństwa na Wschodzie, można jednak prześledzić podstawowy schemat działań, który zapewne był stosowany w pierwszych latach istnienia Kościoła wszędzie tam, gdzie była głoszona wiara w Jezusa Chrystusa.

Ewangelizacja Żydów z diaspory w Jerozolimie

Przede wszystkim, Dzieje Apostolskie poświadczają, że od dnia narodzin Kościoła, czyli od święta Pięćdziesiątnicy, ewangelizacja objęła Żydów i prozelitów z całego świata, przybywających na święta pielgrzymie³ do Jerozolimy. Liczby podawane przez Flawiusza (*Wojna żydowska* V,13,7) sugerują, że na Paschę mogło w Jerozolimie gromadzić się do miliona osób, z kolei według Tacyta (*Hist.* 5, 13) liczba obłożonych w 70 r., razem z pielgrzymami, wynosiła 600 tys. Ewangelista Łukasz, opisując Pięćdziesiątnicę, zaznacza: „Przebywali wtedy w Jerozolimie pobożni Żydzi ze wszystkich narodów pod słońcem” (Dz 2,5), i podaje listę regionów, z których pochodzili Żydzi i prozelici przybywający do Jerozolimy: „Partowie i Medowie, i Elamici,

¹ G. Riciotti, *Dzieje Izraela*, Warszawa 1956, s. 595.

² Cyt. za: J. McDowell, *Przewodnik apologetyczny*, Warszawa 2002, s. 61.

³ Według Tory, każdy Żyd zobowiązany jest do tego, by przybywać do Jerozolimy w celu uczestniczenia w kulcie ofiarniczym: „Trzy razy do roku ukaże się każdy mężczyzna przed Panem, Bogiem twoim, w miejscu, które sobie obierze: na Święto Przaśników (Pesach), na Święto Tygodni (Szawuot) i na Święto Namiotów (Sukkoł)” (Pwt 16,16).

i mieszkańcy Mezopotamii, Judei oraz Kapadocji, Pontu i Azji, Frygii oraz Pamfilii, Egiptu i tych części Libii, które leżą blisko Cyreny, i przybysze z Rzymu, Żydzi oraz prozelici, Kreteńczycy i Arabowie” (Dz 2,9-11). W tym dniu przyjęło chrzest około 3 tys. Żydów i prozelitów.

Biorąc pod uwagę, że powyższa lista krajów i narodów dotyczyła raczej pochodzenia nowo nawróconych Żydów, względnie prozelitów, a nie wszystkich pielgrzymów obecnych w Jerozolimie, można szacunkowo przyjąć, że wśród ochrzczonych było przynajmniej kilkudziesięciu, a być może nawet kilkuset przybyszy z Mezopotamii.

Jerozolima stała się centrum ewangelizacji przybywających do Świątyni Żydów. Łukasz poświadcza, że „wszyscy, co uwierzyli, (...) codziennie trwali jednomyślnie w świątyni” (Dz 2,44-46), i podaje kilka przykładów uzdrowień, przemówień i nawróceń w Świątyni Jerozolimskiej. Wyznawcy Chrystusa mieli nawet swoje ulubione miejsce spotkań na terenie Świątyni – zazwyczaj zbierali się w krążganku Salomona (Dz 5,12). Wprawdzie Dzieje Apostolskie nie mówią tego wprost, jednak z opowiadania Łukasza wynika, że w każde kolejne święto pielgrzymie kolejne grupy Żydów z diaspory były ewangelizowane, a po powrocie do swoich krajów przekazywały Dobrą Nowinę wyłącznie Żydom. Tak bowiem działo się po rozproszeniu wiernych z Jerozolimy w wyniku prześladowań: „dotarli aż do Fenicji, na Cypr i do Antiochii, głosząc słowo samym tylko Żydom” (Dz 11,19). Na tej podstawie wiadomo, że zanim w Damaszku i Antiochii powstały wspólnoty chrześcijan, czyli wiernych pogańskiego pochodzenia, w miastach tych funkcjonował Kościół składający się z wierzących w Chrystusa Żydów. Pozwala to wysnuć przypuszczenie, że podobnie było w innych miastach Syrii, a także na terenie Mezopotamii, Persji (Iranu)⁴ i nawet Indii, gdzie diaspora żydowska istniała co najmniej od I w. przed Chr.⁵ W czasach Chrystusa bowiem naród żydowski „dotarł już do każdego miasta i niełatwo znalazłoby się miejsce na zamieszkanym obszarze, które nie dałoby schronienia temu plemieniu, albo nie było zajęte przez nie”⁶. Z listu Agrypy I do cesarza Kaliguli z 40 r. wynika, że tak samo było na Wschodzie: „Nie mówię już o krainach z tamtej strony Eufratu, ponieważ z wyjątkiem tylko nielicznych wszystkie satrapię, Babilonia i inne, które mają urodzajne terytoria, zamieszkane są w dużej mierze przez Żydów”⁷.

Nie można zatem wykluczyć, że również do Edessy, jednego z ważniejszych ośrodków wczesnego chrześcijaństwa, Dobra Nowina o Jezusie Chrystusie dostała się tą samą drogą: pielgrzymi żydowscy z tego miasta przybywając do Jerozolimy, słyszeli

⁴ Na temat żydowskiej diaspory w Iranie (Persji) zob. np.: P. Pourshariati, *New vistas on the history of Iranian Jewry in late antiquity. Part I: Patterns of Jewish Settlement in Iran* [w:], *The Jews of Iran: The History, Religion and Culture of a Community in the Islamic World*, ed. H.M. Sarshar, London - New York 2014, s. 1-32.

⁵ Zob. np.: J. Bacon, *Illustrated Atlas Of Jewish Civilization*, London 2004; E. Fernandes, *The Last Jews of Kerala: The Two Thousand Year History of India's Forgotten Jewish Community*, London 1903.

⁶ Józef Flawiusz, *Starożytności żydowskie* XIV,7,2. Cyt. za: G. Riciotti, *Dzieje Izraela...*, s. 594.

⁷ Cyt. za: G. Riciotti, *Dzieje Izraela...*, s. 595.

i przyjmowali Ewangelię, opowiadając ją później w swojej wspólnocie. Znaczenie żydowskiej społeczności tego miasta jest dobrze poświadczane przez archeologiczne znaleziska licznych inskrypcji nagrobkowych, a także przez fakt istnienia synagogi przy głównym rynku⁸. Opowiadana w środowisku żydowskim Ewangelia mogła wzbudzić zainteresowanie ze strony władz, z którymi Żydzi mieli dobre relacje.

Prozelici a rosnący Kościół

Biorąc pod uwagę to, że wyraz *προσηλυτος* pojawia się cztery razy w Nowym Testamencie, z czego trzy w Dziejach Apostolskich, można wnioskować, że dla powstania pierwszej wspólnoty wierzących prozelici judaizmu mieli większe znaczenie niż w późniejszych okresach istnienia Kościoła.

Można wykazać, że judaizm nie jest religią misyjną⁹. Zgodnie z zasadami *halachy*, rabini powinni podjąć trzy intensywne próby przekonania potencjalnego konwertyty na judaizm, by tego nie robił¹⁰ (por. *Jewamot* 47a). Talmud zawiera nawet stwierdzenie, że „prozelici są dla Izraela jak wrzód” (*Jewamot* 47b), oraz że: „zło za złem spada na tych, którzy przyjmują prozelitów” (*Jewamot* 109b).

Niestety, z powodu braku danych nie da się ustalić tego z całą pewnością, jednak wydaje się bardzo prawdopodobnym, że w znacznej mierze otwarcie się Kościoła na pogan dokonało się dzięki prozelitom, czyli poganom, którzy przyjęli judaizm, a później uwierzyli w Chrystusa. Pod tym względem Antiochia była najbardziej odpowiednim miejscem, gdyż oprócz tego, że należała do najliczniejszych ośrodków diaspory żydowskiej, było tutaj wielu prozelitów, którzy „powiększali wydatnie miejscową gminę żydowską”¹¹. Giuseppe Riciotti zwraca uwagę też na fakt, że św. Paweł wszędzie w czasie swoich podróży spotykał prozelitów zarówno takich, którzy w pełni przyjęli judaizm (*προσηλυτοι*, hebr. גר), jak i „bojących się Boga” (*σεβόμενοι* lub *φοβούμενοι τὸν θεόν*).

Prozelityzm, choć nie był nigdy celem judaizmu, stopniowo postępował¹², pozyskując Żydom sojuszników, np. w postaci Heleny, królowej państewka Adiabeny, położonego na prawym brzegu górnego Tygrysa. Helena przyjęła judaizm na początku lat 30. I w. n.e., i wyświadczyła Żydom wiele dobrodziejstw. Została pochowana w Jerozolimie, a jej sarkofag odnaleziono w 1863 r. w czasie badań archeologicznych¹³. Rola żydowskiej społeczności Adiabeny w kształtowaniu Kościoła jest bez-

⁸ Ch. Lange, *The Portrayal of Christ in the Syriac Commentary on the Diatessaron*, Lovanii 2005, s. 22.

⁹ Szczegółowo to twierdzenie uzasadniam w: M. Rucki, *Apostołowie dowodem boskości Jezusa (Mt 10,2)*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 2014, vol. 22, no. 2, s. 119-137.

¹⁰ www.jewfaq.org/gentiles.htm [data dostępu: 26.05.2017].

¹¹ G. Riciotti, *Dzieje Izraela...*, s. 622.

¹² Szczegółowo o prozelityzmie zob.: L.H. Feldman, *Jew and Gentile in the Ancient World: Attitudes and Interactions from Alexander to Justinian*, Princeton 1993.

¹³ G. Riciotti, *Dzieje Izraela...*, s. 623.

sporna. Robert Murray uważał nawet, że chrześcijaństwo tutaj wyłoniło się z żydowskiej wspólnoty w czasach Afrahata i Efrema¹⁴. W świetle nowszych danych z poglądem tym można polemizować, jednak wskazuje on na znaczącą rolę wspólnoty żydowskiej, z prozelitami włącznie, w budowaniu Kościoła syriackojęzycznego.

Źródła starożytne poświadczają „niezliczone miriady” Żydów i prozelitów w Babilonii i Syrii w pierwszym wieku¹⁵. Nawet jeśli nie można wykazać, że wielu z nich przyjęło chrześcijaństwo, to z pewnością duża liczba prozelitów wskazuje na zainteresowanie ludności Syrii i Mezopotamii religią Izraela oraz na łatwość przyjmowania jej teologii i zasad moralnych.

Najpierw do Żydów, potem do pogan

Dzieje Apostolskie opisują, jako stały wzór zachowania św. Pawła, to, że najpierw udawał się on do synagogi i głosił Dobrą Nowinę Żydom. Zazwyczaj część Żydów przyjmowała nowe przesłanie z entuzjazmem, ale inni je odrzucali, nieraz agresywnie. Następnie Pawła wyrzucano, albo on sam odchodził i zwracał się do pogan. Ostatecznie wspólnota żydowska zmuszała go do opuszczenia miasta lub regionu. Taki schemat powtórzył się w Antiochii Pizydyjskiej (Dz 13), w Tesalonikach (17,1-9) czy w Berei (17,10-15), skąd Żydzi przybyli tu z Tesalonik i wypędzili Pawła. Nawet jeśli nie był to sposób postępowania wszystkich Apostołów, możemy przypuszczać z pewną dozą prawdopodobieństwa, że przynajmniej niektórzy z nich zachowywali się podobnie. Zazwyczaj Żyd, przybywając do obcego miasta, szukał wspólnoty żydowskiej – tak samo dzieje się również dzisiaj i dotyczy przedstawicieli wielu bliskowschodnich grup etnicznych.

Efektom działań według tego schematu było powstanie Kościołów przede wszystkim w miastach i regionach, gdzie istniały prężne żydowskie wspólnoty. Wiązało się to również z pozyskaniem wielu wiernych pochodzenia żydowskiego. Hvalvik¹⁶ wyszczególnia szereg wymienionych w Listach św. Pawła i Dziejach Apostolskich wierzących w Chrystusa, którzy byli Żydami:

- Ananiasz (Dz 9,10),
- Andronik (Rz 16,7),
- Apollos (Dz 18,24),
- Akwila i Pryscylla (Dz 18,2),
- Arystarch (Flm 24),
- Barnaba (Josef Lewi) (Dz 4,36),

¹⁴ R. Murray, *Symbols of Church and Kingdom: A Study in Early Syriac Tradition*, London 1975, s. 8.

¹⁵ L.H. Feldman, *Jew and Gentile...*, s. 328.

¹⁶ R. Hvalvik, *Named Jewish Believers Connected with the Pauline Mission [w:] Jewish Believers in Jesus*, ed. O. Skar-saune, R. Hvalvik, Peabody 2007, s. 154-178.

- Kryspus (Dz 18,8),
- Eunika (matka Tymoteusza) (2Tym 1,5),
- Herodion (Rz 16,11),
- Jazon (Rz 16,21; nie wiadomo, czy jest tożsamy z Jazonem w Dz 17,7),
- Jezus Justus (Kol 4,10),
- Jan Marek (Kol 4,10),
- Junia (albo Junian) (Rz 16,7),
- Lucjusz (Rz 16,21),
- Lucjusz z Cyreny (Dz 13,1),
- Manaen (Dz 13,1),
- Rufus (Rz 16,3),
- Sylas (Sylwanus) (Dz 15,22),
- Symeon Niger (Dz 13,1),
- Sopater (Dz 20,4) (możliwe, że tożsamy z Sosypaterem wymienionym w Rz 16,21),
- Sostenes (1Kor 1,1),
- Tymoteusz (1Kor 4,17).

Rozważając możliwość żydowskiego pochodzenia pozostałych osób wymienionych w związku z misją św. Pawła, Hvalvik wykazuje, że 28 osób z 88 było Żydami należącymi do Kościoła. Z tego wynika, że około 30% liczących się wierzących, którzy odegrali jakąś rolę w powstawaniu Kościoła, stanowili Żydzi.

Co więcej, na podstawie Apokalipsy wnioskować można, że żydowscy wyznawcy Jezusa Chrystusa odgrywali centralną rolę we wspólnotach chrześcijańskich Smyrny i Filadelfii¹⁷. Jeśli natomiast chodzi o Kościoły orientalne, to na powyższej liście znalazł się jeden Żyd z Damaszku (Ananiasz) oraz cały szereg żydowskich „proroków i nauczycieli” (Dz 13,1) działających w Antiochii obok św. Piotra, Pawła i Barnaby. Do Antiochii, Syrii i Cylicji zostali posłani z postanowieniem Soboru Jerozolimskiego Juda Barsabasz i Sylas, którzy zajmowali w żydowskim Kościele w Jerozolimie przodujące stanowiska (Dz 15,22). Na początku II w. św. Ignacy Antiocheński pisał o Żydach i poganach w Kościele, co sugeruje liczną reprezentację żydowskich wyznawców Chrystusa¹⁸.

Żydowscy przywódcy Kościoła

Tradycja różnych Kościołów wskazuje na obecność biskupów pochodzenia żydowskiego w I wieku chrześcijaństwa i na początku II. Najbardziej znanymi po apostołach są:

¹⁷ P. Hirschberg, *Jewish Believers in Asia Minor according to Revelation and the Gospel of John* [w:] *Jewish Believers in Jesus...*, s. 217-238.

¹⁸ O. Skarsaune, *Evidence for Jewish Believers in Greek and Latin Patristic Literature* [w:] *Jewish Believers in Jesus...*, s. 505-567.

- biskup Aleksandrii Annjanos¹⁹ (ok. 61-82), uczeń św. Marka,
- biskup Aleksandrii Justus (ok. 118-129),
- biskup Antiochii Ignacy (ok. 68-107), którego tradycja utożsamia z dzieckiem wymienionym w Ewangelii (Mt 18,2-3),
- biskup Rzymu Klemens²⁰ (91-101),
- biskup (katolikos) Kościoła ormiańskiego Zachariasz (ok. 68-72), który objął urząd po św. Bartłomieju Apostole,
- biskup (katolikos) Kościoła ormiańskiego Musze (ok. 93-123), którego imię wskazuje raczej na żydowskie pochodzenie,
- biskupi pochodzenia żydowskiego urzędujący w Jerozolimie nieprzerwanie do 135 r.,
- biskup Antiochii Paweł nazywany Żydem (lub po prostu Paweł Żyd), który na początku VI w. został usunięty ze stanowiska z powodu sympatii dla Nestoriusza²¹.

Tak liczna reprezentacja w Kościele przywódców pochodzenia żydowskiego przyczyniła się również do rozwoju literatury wczesnochrześcijańskiej. Giuseppe Ricciotti pisze: „Wymiana listów między gminami diaspory żydowskiej, nawet najbardziej odległymi, była już wówczas zupełnie normalnym zjawiskiem; temu też zwyczajowi zawdzięczamy znaczną część najstarszej literackiej spuścizny chrześcijańskiej”²². Listy te były przejawem wzajemnego zainteresowania i łączności między wspólnotami, i dotyczyły zarówno spraw materialnych, jak duchowych.

Z pewnością ważnym elementem diaspory żydowskiej, który ukształtował chrześcijaństwo, była instytucja synagogi. Jak zaznacza Mariusz Rosik, „w I w. po Chr. synagogi znane są już w Galilei, Syrii, Babilonii, Mezopotamii, Azji Mniejszej, Egipcie, Grecji, Italii, Hiszpanii, Gali i w północnej Afryce”²³. Jednym z motywów powstania synagog, oprócz miejsca dla wspólnej modlitwy, było nauczanie Prawa: tutaj można było czytać, słuchać i interpretować Torę. Wywodzący się z synagog przywódcy Kościoła byli przyzwyczajeni do żydowskiego sposobu modlitwy, dlatego też wiele modlitw żydowskich weszło do życia modlitewnego Kościoła. Na przykład uważa się za udowodnione, że cały zestaw modlitw żydowskich wszedł do kanonu ujętego w VII księdze *Konstytucji Apostolskich*²⁴.

¹⁹ M. Rucki, *Modlitwa Pańska w kontekście mentalności żydowskich adresatów Ewangelii Mateusza*, Wrocław 2014, s. 169.

²⁰ *Ibidem*, s. 174.

²¹ Wspomina o nim Zachariasz z Mityleny (8,1 i 8,6): *The Syriac Chronicle Known as that of Zachariah of Mitylene*, transl. F.J. Hamilton, E.W. Brooks, London 1899, s. 190 oraz 212.

²² G. Ricciotti, *Dzieje Izraela...*, s. 595.

²³ M. Rosik, *Judaizm u początków ery chrześcijańskiej*, Wrocław 2008, s. 198.

²⁴ P.W. van der Horst, J.H. Newman, *Early Jewish Prayers in Greek*, Berlin - New York 2008, s. 104-105.

W synagogach pierwszego wieku odczytywano fragment Pisma, który następnie interpretowano, albo metodą *darasza* (łączyć przeczytane fragmenty w jedno), albo metodą *peszer* (analiza wiersz po wierszu). Z czasem synagoga stała się instytucją edukacyjną nie tylko dla dorosłych, ale też szkołą dla chłopców. W sposób naturalny wzorce te były przejmowane i rozwijane przez Kościół. Russel podkreśla, że wspólny język aramejski pozwalał chrześcijanom Wschodu bezpośrednio korzystać ze źródeł żydowskich²⁵.

Zażyłość chrześcijan i Żydów

Encyklopedia wczesnego chrześcijaństwa zaznacza, że na terenie Persji Kościół zaczął się rozwijać, zaczynając od żydowskiej wspólnoty Adiabene, i następnie wzdłuż szlaków handlowych²⁶. Pourshariati wykazuje, że właśnie tam, w miastach położonych przy szlakach handlowych, kwitły w I w. wspólnoty żydowskie²⁷. Jeśli więc w dniu Pięćdziesiątnicy w Jerozolimie nawrócili się „Partowie i Medowie, i Elamici” (Dz 2,9), pogląd o rozwoju chrześcijaństwa w Persji już w latach 30. I w. we wspólnotach żydowskich jest jak najbardziej uprawniony.

Badacze, przyjmując wczesną datę ewangelizacji Adiabene, wskazują na fakt przyjęcia judaizmu przez Izatesa, króla tego państewka, i jego matki Heleny. „Właśnie w tym żydowskim środowisku rozwinęła działalność misja judeochrześcijańska”, a chrześcijaństwo Adiabene nosiło wyraźne piętno żydowskie²⁸.

W tym kontekście interesujące jest świadectwo syriackiego dzieła *Kroniki miasta Arbela*, napisanego w VI w. przez Mēšihā-Zēkā, który świadomie naśladował *Historię Kościelną* Euzebiusza z Cezarei²⁹. Wśród pierwszych biskupów Arbeli, stolicy Adiabeny, autor ten wymienia Szemszona (Samsona, 120-123) i Ishaka (Izaaka, 135-148). Nawet jeśli ich pochodzenie nie było żydowskie, ich biblijne imiona świadczą o wpływie judaizmu na społeczeństwo Adiabeny. *Notabene*, Szemszona wyświęcił biskup Mazra, który przejeżdżał przez Adiabene z karawaną kupców. Natomiast kolejnym po Ishaku biskupem Arbeli był Abraham noszący przydomek Nauczyciel (148-163), o którym Mēšihā-Zēkā pisze, że jego rodzina pochodziła z regionu Hesna 'Ebraja, a ojciec miał na imię Salomon. Prawie pewne jest, że była to rodzina żydowska. Ponadto *Kroniki* zawierają informację, że w dzieciństwie, czyli za czasów Szemszona biskupa, Abraham był wychowywany przez rodziców w wierze chrześcijańskiej. Można zatem wnioskować, że członkowie tej rodziny żydowskiej uwierzyli w Chrystusa naj-

²⁵ P.S. Russel, *The Psalms and Psalm 29 Among Syrian Christians* [w:] *Psalm 29 through Time and Tradition*, ed. L.K. Handy, New York - London 2013, s. 52-68.

²⁶ E. Ferguson, *Encyclopedia of Early Christianity*, New York - London 2013.

²⁷ P. Pourshariati, *New vistas...*, s. 1-32

²⁸ J. Danielou, H.I. Marrou, *Historia Kościoła*, t. 1., Warszawa 1984, s. 55.

²⁹ *Kroniki miasta Arbela* są dostępne w języku syriackim z tłumaczeniem francuskim: *Mšihā-Zkha (texte et traduction); Bar -Penkayé (texte)* [w:] *Sources syriaques*, vol. 1, ed. A. Mingana, Leipzig 1908; oraz w tłumaczeniu angielskim: *The Chronicle of Arbela*, transl. P. Kawerau, T. Króll, Lovanii 1985.

później na początku II w., być może jeszcze wcześniej, w Hesna 'Ebraja, zanim dziadek przyszłego biskupa Abrahama przeprowadził się z rodziną do Arbeli.

Kolejną kluczową postacią Kościoła w Arbeli był biskup Noh (Noe, 163-179) pochodzenia żydowskiego. Mēšihā-Zēkā informuje, że jego rodzice przeprowadzili się z „pustyń Anbaru” do Jerozolimy, ale potem „przybyli do Adiabeny, ponieważ tam mieszkało dużo Żydów. I bali się wrócić do swojego kraju (Judei) z powodu niekończących się powstań, jakie tam miały miejsce”. Ewidentnie była to rodzina żydowska. W Jerozolimie Noe, będący jeszcze chłopcem, zaprzyjaźnił się z chrześcijanami (ܢܫܪܝܬܝܢ) i przyjął chrzest. Po przybyciu do Arbeli, chłopiec dowiedział się, że „chrześcijanie przeważają tutaj” i został uczniem biskupa Abrahama. *Kroniki* nic nie wspominają o konflikcie z rodzicami, którzy prawdopodobnie pozostali Żydami, ani o ewangelizacji Żydów; są natomiast opisane prześladowania ze strony „magów”, czyli pogan. Nawet na początku III w. w Nisibis nie było biskupa z obawy przed poganami. Należy jednak odnotować, że Mēšihā-Zēkā, opisując ucisk Kościoła w imperium Partów w tym okresie, wspomina tylko o lokalnych wydarzeniach, których władcy raczej nie mogli powstrzymać niżli byli ich inspiratorami.

Historycy potwierdzają fakt, że po porażce powstania Bar Kochby, kiedy wybuchły prześladowania Żydów na terenie Izraela, wielu uchodźców żydowskich szukało schronienia pod władzą Partów³⁰. Ponieważ Żydzi uważają okres panowania Partów za jeden z najlepszych czasów w swojej historii, można przypuszczać, że w czasie prześladowań w Jerozolimie do Mezopotamii i Persji udała się pewna liczba wierzących w Jezusa Żydów. Niestety, żadne znane dokumenty tego nie potwierdzają, jednak ogólna sytuacja bardzo sprzyjała takiemu rozwojowi wydarzeń.

W tym kontekście interesująco brzmi wzmianka Bar Hebraeusa o relikwiach męczenników żydowskich z czasów powstania Machabejskiego. Syryjski kronikarz pisze: „Pochowano ich w Jerozolimie, ale po przyjsciu Zbawiciela wierzący chrześcijanie przenieśli ciała do Antiochii, gdzie zbudowali nad nimi kościół”³¹. To wydarzenie należy umieścić w kontekście I lub II w., ponieważ:

- 1) Bar Hebraeus nie podaje daty, kiedy się to stało, a daty późniejszych wydarzeń autor ten podaje dość precyzyjnie – tutaj natomiast cezurą czasową jest „przyjście Zbawiciela”;
- 2) Przeniesienie relikwii mogło być powiązane ze zburzeniem Jerozolimy w 70 lub 135 r.;
- 3) Biorąc pod uwagę, że dla Żydów ekshumacja jest raczej niedopuszczalna (przeniesienie szczątków jest rzadkim zjawiskiem i ma raczej wyjątkowy cha-

³⁰ M. Price, *A Brief History of Iranian Jews*, <http://www.sephardicstudies.org/historyiran.html> [data dostępu 20.04.2017].

³¹ Ibn al-Ibri, *Tarich muchtasar ad-duwal*, brak daty i miejsca wydania, s. 60. Dostęp do tekstu arabskiego uzyskano dzięki uprzejmości prof. Michaela Abdalli.

rakter), należy przyjąć, że wydarzenie to było powiązane z emigracją osób, które opiekowały się grobowcem męczenników. Najprawdopodobniej osoby te uwierzyły w Jezusa i po przybyciu do Antiochii były bardziej związane z Kościołem niż z synagogą, przyczyniając się do upowszechnienia na Wschodzie kultu męczennicy Mart Szmuni i jej siedmiu synów. Najwięcej kościołów pod jej wezwaniem znajduje się w północnym Iraku, właśnie na terenie dawnego państewka Adiabene³².

Należy wymienić jeszcze jeden ważny szczegół potwierdzający rolę diasporę żydowskiej w szerzeniu chrześcijaństwa na Wschodzie: przyjazne relacje między chrześcijanami i Żydami na przestrzeni wieków w całym Kościele. Badacze są raczej zgodni co do tego, że pojawiające się u Ojców Kościoła wypowiedzi świadczą o dobrosąsiedzkich stosunkach między Żydami a chrześcijanami. Teksty te zachęcają chrześcijan lub wierzących w Jezusa Żydów (lub jednych i drugich), by zaprzestali bliskich relacji z Żydami, przestali uczestniczyć w nabożeństwach w synagogach, nie brali udziału w obchodach żydowskich świąt itp. Orygenes (ok. 185-254) martwił się tym, że część wiernych w Cezarei, gdzie mieszkał w latach 234-250, w sobotę modli się w synagodze, a w niedzielę przychodzi do kościoła³³.

Z dzieł Jana Chryzostoma (ok. 350-407) wynika, że w jego czasach w Antiochii wyznawcy Chrystusa postępowali podobnie:

- Oglądali żydowskie święta i uczestniczyli w nich, a także pościli w czasie, kiedy pościli Żydzi,
- Pościli w okresie między żydowskim Nowym Rokiem a Jom Kippur, a potem brali udział w obchodach święta Namiotów,
- Obchodzili Paschę według żydowskiego kalendarza i zwyczajów³⁴.

Na początku IV w. w Hiszpanii wydano rozporządzenia, które poświadczają, że w tym czasie często zdarzały się małżeństwa żydowsko-chrześcijańskie, a nawet chrześcijanie prosili rabinów o błogosławieństwo, np. zebranych owoców³⁵.

Ciekawe świadectwo wzajemnego respektu można znaleźć w syriackiej *Historii Kościelnej Zachariasza z Mityleny* (9,4). Opisując wojnę między Persami i Rzymianami autor opowiada o tym, jak w przeddzień żydowskiej Paschy perski dowódca Asthebid poprosił rzymskiego dowódcę Belisariusza o niepoodejmowanie walki

³² Szczegółowo o tym kulcie piszą M. Abdalla, *Kult Mart Szmuni, machabejskiej męczennicy, w tradycjach kościołów Mezopotamii* [w:] *Zachować Tożsamość. Starożytny Izrael w obliczu obcych religii i kultur*, red. P. Muchowski, M. Munnich, Ł. Niesiołowski-Spanó, Warszawa 2008, s. 287-307; W. Witakowski, *Mart(y) Shmuni, the Mother of the Maccabean Martyrs, in Syriac Tradition* [w:] *VI Symposium Syriacum, University of Cambridge, Faculty of Divinity 30 VIII-2 IX 1992*, ed. R. Lavenant, Roma 1994, s. 153-168.

³³ O. Skarsaune, *Fragments of Jewish Christian Literature Quoted in Some Greek and Latin Fathers* [w:] *Jewish Believers in Jesus...*, s. 325-378.

³⁴ O. Skarsaune, *The History of Jewish Believers in the Early Centuries – Perspectives and Framework* [w:] *Jewish Believers in Jesus...*, s. 745-781.

³⁵ *Ibidem*.

w dniu święta „ze względu na nazarejczyków i Żydów, którzy są w moim wojsku, i ze względu na ciebie, który jesteś chrześcijaninem”³⁶. Belisariusz się z tym zgadzał, ale jego podwładni, zapewne poganie, nalegali, by mimo to zacząć walkę. Nazarejczykami najprawdopodobniej nazywano Żydów wyznających wiarę w Jezusa Chrystusa (por. $\nu\alpha\zeta\omega\rho\alpha\iota\omicron\varsigma$ w Dz 24,5 oraz נוצרי w *Berachot* 17b).

W dziełach św. Ambrożego (340-397) jest mowa o Żydach, którzy interesowali się chrześcijaństwem, podziwiali kościoły i chętnie rozmawiali na tematy wiary z chrześcijanami. Pojawia się też wzmianka o tym, że w Bolonii na żydowskim cmentarzu zostali pochowani męczennicy chrześcijańscy. Albo więc byli żydowskiego pochodzenia, i Żydzi uważali ich za „swoich”, albo męczeństwo dla Chrystusa, czyli ostatecznie dla Boga Izraela, wywarło na Żydach tak duże wrażenie, że też uznali ich za „swoich”. Inne źródła potwierdzają, że chrześcijanie, szczególnie męczennicy, byli chowani na żydowskich cmentarzach również w Smyrnie i na terenie Palestyny³⁷.

Pod tym względem interesujące jest świadectwo Badgera, który w połowie XIX w. odwiedził Irak. Odnotowuje on, że Żydzi i chrześcijanie miasta Amedia żyli w serdecznej przyjaźni. Przez wiele lat byli wspólnie poddani tej samej opresji ze strony muzułmanów. Mówili w tym samym języku; autor nie zauważył żadnych różnic dialektalnych w mowie. Poza faktem, że muzułmańscy władcy zepchnęli chrześcijan i Żydów na margines życia społecznego i ekonomicznego, sytuacja ta bardzo przypomina serdeczne relacje chrześcijańsko-żydowskie na tych terenach w pierwszych wiekach po Chr.

Sytuacja polityczna i życie akademickie Żydów na Wschodzie w pierwszych wiekach chrześcijaństwa

Zarówno pod rządami perskimi, jak i później pod władzą Partów, Żydzi cieszyli się znaczną wolnością polityczną i religijną. Świadczy o tym utworzenie przez nich własnego państewka w Nehardei, a także wspomniane nawrócenie na judaizm króla Adiabeny. *Encyklopedia żydowska*³⁸ podaje informacje o żydowskich osiedlach i wspólnotach mieszkających od czasów wygnania w mieście Halah (Halwan), Habor (Adiabene), nad rzeką Gozan (miasto Ganzaka na brzegu jeziora Urmia) oraz w „miastach Medów” (2Krl 17,6) oznaczających Hamadan (Ekbatana) albo Nehawend. Najdalej na północ żydowskie wspólnoty można było znaleźć w regionie Bagravene położonym na zachód od źródeł Tygrysu, natomiast wzdłuż Eufratu Talmud wymienia twierdzę Thulbakni (Thilbencane) lub nawet jeszcze dalej na północ położoną miejscowość

³⁶ *The Syriac Chronicle Known as that of Zachariah of Mitylene*, transl. F.J. Hamilton, E.W. Brooks, London 1899, s. 225-226.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/2286-babylonia> [data dostępu 20.04.2017].

Zeugma (Bir). Rabini talmudyczni wyodrębniali też kilka regionów (prowincji), ważnych dla ludności żydowskiej:

- Babilonia (בבל), najczęściej używana nazwa oznaczająca region między Tygrysem i Eufratem, tam gdzie obie rzeki najbardziej zbliżają się do siebie. Ten region też nazywany jest po hebrajsku Gola (גולה), czyli „wygnanie”. Jako najważniejsze dla Żydów miasto wymieniana jest Pumbedita, nazywana czasami również Gola. Rabini wielokrotnie wymieniają też Babilon, Borsippę, Seleucję i Ktezyfon, a od czasów arabskich również Bagdad. Ważne znaczenie miała też Nehardea, do której rabbi Akiba (zm. 135) wybrał się przed rozpoczęciem powstania Bar Kochby;
- Mezopotamia (בין הנהרות) położona między Tygrysem i Eufratem, ale bardziej na północny zachód, wyraźnie odróżniana od Babilonii. Dla Żydów jednym z najważniejszych miast jest w tym regionie Nisibis (nazywany przez nich Nazibin), a także Niniwa, a raczej cała dolina Niniwy z jej miejscowościami;
- Habel Yamma (חבל ימא), dosłownie „rejon nadmorski”, prawdopodobnie oznaczał krainę nad Zatoką Perską na wschód od Szał-al-'Arab. Tutaj znajdują się miasta Kaszkar i Karka, a Talmud wspomina o obecności w tym komercyjnie aktywnym regionie również Kutejczyków (Samarytan) (*Kiduszin* 72a);
- Meszan (משון) w źródłach greckich i łacińskich nazywany Mesene, to też region o ożywionej działalności handlowej położony na zachód od Szał-al-'Arab i na północ od Zatoki Perskiej. Obejmuje górną i dolną Apameę, duże miasto Forrat Maiszan (Rehobot-ir w Rdz 10,11). Meszan stanowił część dawnej prowincji Chaldea, ale Żydzi tej nazwy nie używali.

*Encyklopedia żydowska*³⁹ odnotowuje również fakt, że kiedy Arabowie najechali ten region, nie widzieli specjalnej różnicy między Żydami a chrześcijanami. Zwyczaje i struktura Kościoła Wschodniego wydawały im się bardzo podobne do żydowskich, szczególnie jeśli chodzi o hierarchię akademicką. Poza tym przywódcę żydowskiego (Gaona) łączyły przyjazne stosunki z przywódcą Kościoła (Katolikosem).

Wprawdzie Żydzi mieli znaczny udział w handlu międzynarodowym, np. sprowadzali babilońską purpurę do Aleksandrii, dlatego duże ich skupiska mieszkwały w takich centrach jak Seleucja-Ktezyfon. Jednak Talmud poświadcza, że nie stronili też od rzemiosła i nawet ciężkich prac, jak kopanie kanałów melioracyjnych oraz wyrabianie cegły.

Żydowskie życie akademickie z pewnością rozwijało się w Babilonii już w czasach wcześniejszych, jednak na rok 219 datuje się przeniesienie centrum nauki judaizmu z Judei do Babilonii. Ta data wiąże się z przyjazdem do Nehardei rabina o imieniu Abba Arika (nazywanego Rab), który do tego czasu uczył się w Judei. W Nehardei

³⁹ Ibidem.

funkcjonowała już jesziwa pod kierunkiem rabina Szila, dlatego Rab zajął się utworzeniem innej uczelni w mieście Sur, której przewodził do swojej śmierci w 247 r. W wyniku wojny z Rzymem, po 261 r. jesziwa w Nehardei wprawdzie wciąż funkcjonowała, ale większość rabinów przeniosła się do Pumbedity. Na kolejne tysiąclecie Pumbedita i Sura stały się głównymi ośrodkami nauki żydowskiej. Jak wiadomo, językiem rabinów pracujących nad Gemarą (*amoraim*)⁴⁰ był wschodni dialekt języka aramejskiego.

*Encyklopedia żydowska*⁴¹ zaznacza, że z pewnością nauczanie Ezdrasza wpłynęło na życie akademickie Żydów w Babilonie. Nehardea była głównym jego ośrodkiem, w mieście tym znajdowała się synagoga zbudowana – jak się uważało – przez króla Jehojakina⁴². Niedaleko Nehardei leżało miasto Huzal, gdzie również od czasów wygnania stała synagoga, w pobliżu której można było zobaczyć ruiny akademii działającej od czasów Ezdrasza. Kiedy przed panowaniem Hadriana (117-128) rabbi Akiba odwiedzał Nehardeę, w Nisibis funkcjonowała inna akademie żydowska, na której czele stał rabin Juda ben Betera. W tym samym czasie powstała też uczelnia w Nehar-Pekod, która przez pewien czas była ważnym ośrodkiem nauki żydowskiej⁴³.

W latach 352-356 akademii w Pumbedicie przewodniczył rabbi Nahman bar Izaak, który zaczął redagować materiał stanowiący w przyszłości Talmud Babiloński. Jednak prace nad tym dziełem rozpoczęła akademie w Surze pod kierunkiem rabina Asziego (375-427). Za ostatniego rabina Talmudu (*amora*) uważa się rabiego Abinę (zm. 500), a datę jego śmierci za datę zamknięcia Talmudu. Jednak jeszcze przez kilkadziesiąt lat potrwały prace ostatecznego kompletowania i redagowania tekstu⁴⁴.

Niestety, rozwój babilońskiej diaspory żydowskiej i nauki judaizmu od czwartego wieku zaczęły zakłócać prześladowania. W czasach prześladowań przez Szapura II (310-382), kiedy stracono 22 biskupów, Żydzi również ucierpieli, choć w znacznie mniejszym stopniu niż chrześcijanie. Rabba ben Nahmani, przełożony uczelni w Pumbedicie, został oskarżony o gromadzenie 12 tys. studentów w celach uniknięcia płacenia podatków. Rabba uciekł, i ślad o nim zaginął, a jeden z jego następców został wtrącony do więzienia. Akademia w Surze została zlikwidowana, jednak rabin o imieniu Papa utworzył nową w miejscowości Naresz nieopodal Sury, do której wkrótce została przeniesiona i osiągnęła wielką sławę⁴⁵.

⁴⁰ Aramejski wyraz *amoraim* (אמוראים) oznaczający „mówca” lub „tłumacz” jest odnoszony do mędrców Talmudu działających od śmierci rabiego Judy w 219 r. aż do ukończenia prac nad Talmudem Babilońskim około 500 r.

⁴¹ <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/710-academies-in-babylonia> [data dostępu 20.04.2017].

⁴² Uwieszony w 597 r. przed Chr., Jehojakin (Jojakin), monarcha z dynastii Dawida, został uwolniony z więzienia w 561 przed Chr. (2Krl 25,27-30), co potwierdzają babilońskie archiwa klinowe. Nie mógł powrócić jako król do Judei, ale spędził resztę życia w Babilonii jako uznany przywódca tutejszej społeczności żydowskiej. (J.D. Purvis, E.M. Meyers, *Wygnanie i powrót [w:] Starożytny Izrael*, red. H. Shanks, Warszawa 2007, s. 307).

⁴³ R.L. Eisenberg, *Essential Figures in the Talmud*, Plymouth 2013, s. 79.

⁴⁴ Rok 521 jest ostatnią datą wymienioną w Talmudzie; od czasu zakończenia redakcji tego dzieła w judaizmie nastąpił okres *gaonim* – uczonych (dosł. geniuszy). M.J. Heller, *Printing the Talmud: A History of the Individual Treatises Printed from 1700 to 1750*, Leiden 1999, s. 344.

⁴⁵ <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/2286-babylonia> [data dostępu 20.04.2017].

Ważny z punktu widzenia relacji chrześcijańsko-żydowskich epizod prześladowań Żydów miał miejsce w czasach Szapura II w związku z panowaniem Juliana Apostaty w Rzymie (361-363). Z jednej strony, kiedy Julian zaatakował Persję, równał z ziemią żydowskie wsie; zresztą Żydzi ucierpieli podobnie jak inne narody poddane Persom. Jednak kiedy Julian postanowił odbudować Świątynię Jerozolimską, w części Żydów obudziły się nadzieje mesjańskie – z punktu widzenia chrześcijaństwa, nadzieje fałszywe. Widząc, że część Żydów uznała, iż nadszedł czas mesjańskiego powrotu do Judei i odbudowy Jerozolimy, Szapur II wysłał żołnierzy, którzy „zmasakrowali wiele tysięcy z nich”⁴⁶. Nawet jeśli nie znajdujemy bezpośrednich odniesień w literaturze syriackiej do tych wydarzeń, możemy z dużym prawdopodobieństwem przypuszczać, że właśnie one sprowokowały napisanie szeregu utworów w drugiej połowie IV w. ukazujących judaizm jako coś, co przeminęło. Motyw taki szczególnie ostro jest widoczny w dziełach św. Efrema i Jana Chryzostoma⁴⁷. Już wcześniej, w latach 336-345 Afrahat podejmował ten temat nawet stwierdzając, że Żydzi zostali przez Boga odrzuceni, a także ostro sprzeciwiając się żydowskiej nadziei na powrót do Izraela i odbudowę Świątyni⁴⁸. Tym bardziej dla chrześcijan żyjących w zażyłości z wyznawcami judaizmu masakry z powodu fałszywej wiary mesjańskiej mogły posłużyć jako impuls do polemiki z judaizmem. Jak wspomniano wyżej, chrześcijańscy męczennicy znajdowali uznanie wśród Żydów na tyle, że chowano ich na cmentarzach żydowskich; tym bardziej możemy przypuszczać, że masakry Żydów z powodu wiary w fałszywego mesjasza wywołały poruszenie w środowisku chrześcijańskim. W tym kontekście, pomimo ostrych nieraz sformułowań, „antyżydowskie” dzieła pisarzy syryjskich z IV w. zdradzają swoistą troskę o zbawienie ludzi, z którymi przecież chrześcijan wiele łączyło.

Kolejny wybuch prześladowań Żydów miał miejsce w czasach Firuza (Perozesa, 459-486), kiedy w wyniku fałszywego oskarżenia połowa żydowskich mieszkańców Isfahanu została zamordowana, a ich dzieci oddane czcicielom ognia. Rok 468 był tak ciężki, że autorzy Talmudu nazwali go „rokiem zburzenia świata”. Aż do roku 474 panowała przemoc, burzono synagogi, żydowskie dzieci odbierano rodzicom i przekazywano do świątyń Ognia, przywódców żydowskich wtrącano do więzienia i zabijano⁴⁹.

Za panowania Kobada (Kawada, 490-531) w Persji pojawiła się nowa religia – zendycyzm, której założycielem był Mazdak. Jego nauczanie o własności, a szczególnie o wspólnym posiadaniu żon, musiało być przerażające dla chrześcijan i Żydów. Król Kobad przyjął nową religię i zaczął narzucać ją mieszkańcom swojego kraju. Żydzi pod przywództwem Mar Zutry bronili się przez 7 lat, lecz w 520 r. ponieśli klęskę

⁴⁶ J. Neusner, *Jews in Iran* [w:] *The Cambridge History of Iran*, vol. 3(2), ed. E. Yarshater, Cambridge 1996, s. 909-924.

⁴⁷ O. Skarsaune, *The History of Jewish Believers in the Early Centuries...*, s. 745-781.

⁴⁸ S. Hidal, *Evidence for Jewish Believers in the Syriac Fathers* [w:] *Jewish Believers in Jesus...*, s. 568-580.

⁴⁹ J. Neusner, *There We Sat Down: Talmudic Judaism in the Making*, Eugene 1978, s. 67-70.

i Mar Zutra został ukrzyżowany w Mahuza. Kobad wprowadził dodatkowe podatki dla chrześcijan i Żydów, którzy musieli również odbywać służbę wojskową.

Napięcia w relacjach żydowsko-chrześcijańskich

Analiza tekstów Nowego Testamentu (Ewangelii synoptycznych, pism Pawłowych a także dzieła Janowego) wskazuje na ich związki z tradycją targumiczną – czyli z aramejską interpretacją tekstów Biblii Hebrajskiej. Badania wykazały ścisłe relacje pomiędzy literaturą targumiczną a tradycją Janową⁵⁰. Ostatnie chronologicznie księgi Nowego Testamentu – Ewangelia Jana i Apokalipsa – noszą wyraźne znamiona judeochrześcijańskie, jak podkreśla Hirschberg⁵¹, ale wskazują na poważny konflikt między chrześcijaństwem a judaizmem. Autor ten zwraca jednocześnie uwagę na to, że wspólnota żydowska Azji Mniejszej dystansowała się przede wszystkim od żydowskich wyznawców Jezusa Chrystusa, co generowało problemy i konflikty. Nieuchronnie prowadziło to do napięć:

- między *nocrim*⁵² a pozostałymi nurtami judaizmu,
- między żydowskimi wiernymi a chrześcijanami pogańskiego pochodzenia⁵³,
- między chrześcijanami pochodzenia pogańskiego a Żydami.

Badacze wskazują, że napięcia te trwały przez wieki. Na przykład przyjmuje się, że dziewięć mów Afrahata było skierowanych przeciw Żydom w celu obrony wiary chrześcijańskiej. Żydzi, z którymi polemizował mędrzec w IV stuleciu, byli potomkami babilońskich pogan, którzy w I w. przyjęli judaizm. Prawdopodobnie jeszcze większy problem stanowili babilońscy Żydzi nawróceni na chrześcijaństwo, którzy kontynuowali praktykowanie obrzezania i obchodzili święta żydowskie⁵⁴.

Sytuacja polityczna w znacznym stopniu przyczyniała się do nasilenia tych napięć. Kiedy miały miejsce prześladowania Żydów, np. w Aleksandrii w 38 r.⁵⁵ albo w Rzymie za Klaudiusza w 49 r.⁵⁶, dotyczyły one również chrześcijan pochodzenia pogańskiego. Władze bowiem nie czyniły różnicy między wyznawcami Boga Izraela, nie docie-

⁵⁰ M.S. Wróbel, *Biblia aramejska, Targum Neofiti 1, Księga Rodzaju*, t. 1., Lublin 2014, s. XXXVI.

⁵¹ P. Hirschberg, *Jewish Believers...*, s. 217-238.

⁵² W Dz 24,5 pojawia się wyraz *ναζωραιῶς*, użyty na oznaczenie żydowskich wyznawców Jezusa z Nazaretu. Odpowiada on hebrajskiemu wyrazowi *נוצרים* *nocrim*, który występuje w Talmudzie, np. w traktacie *Taanit* 27b.

⁵³ Napięcia te były obopólne: z jednej strony chrześcijanie „wynosili się” nad *nocrim* (Rz 11,17-20), a z drugiej *nocrim* uważali się za lepszych (Dz 15,5).

⁵⁴ A. Uciecha, *Afrahāt, O obrzezaniu (Demonstratio XI. De circumcissione. Patrologia Syriaca I, 467-504)*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 2015, vol. 48, nr 2, s. 343-355.

⁵⁵ Flaccus wydał wówczas dekret ogłaszający, że Żydzi są „obcymi i cudzoziemcami”. Zob. np.: A. Harker, *The Jews in Roman Egypt: Trials and Rebellions* [w:] *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, ed. Ch. Riggs, Oxford 2012, s. 277-287.

⁵⁶ Taką datę podaje C.S. Keener, *Komentarz historyczno-kulturowy do Nowego Testamentu*, Warszawa 2000, s. 279. Żydzi byli wyrzucani z Rzymu również w 139 przed Chr. i 19 r. po Chr. Zob. np.: *Jewish Encyclopedia* <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/12816-rome> [data dostępu 29.05.2017].

kając, czy uznają oni Jezusa za Syna Bożego czy też nie. Podobnie prześladowania antychrześcijańskie dotyczyły Żydów, którzy przecież nie identyfikowali się z Kościołem.

Judaizm rabiniczny (stronictwo faryzeuszów) przed rokiem 70. stanowił jedną z wielu sekt żydowskich⁵⁷, która walczyła o przywództwo. Po upadku powstania antyrzymskiego ta rywalizacja wewnątrz judaizmu trwała, niemniej zdobycie pozycji przywódców w całym środowisku żydowskim było trudnym procesem, a cel ten nigdy nie został osiągnięty. Sam judaizm rabiniczny zresztą pozostał daleki od jedności i jednolitości⁵⁸. Po roku 70. przestało istnieć wiele ugrupowań, które odgrywały ważną rolę w judaizmie I w.: saduceusze zostali pozbawieni władzy religijnej i politycznej, Qumran będący ośrodkiem esseńczyków zburzono w 68 r., sykaryjczycy, zeloci i inni zostali zgładzeni, wzięci do niewoli lub zbiegli. Przetrwała jedynie wspólnota żydowskich wyznawców Chrystusa⁵⁹.

W wyniku likwidacji i rozproszenia większości istniejących dotąd stronictw żydowskich, napięcie między judaizmem rabinicznym a wierzącymi w Jezusa Żydami jeszcze bardziej się wzmoгло na gruncie swoistej rywalizacji o przywództwo wśród Żydów. Mirosław Wróbel podkreśla:

Kształtowanie się chrześcijaństwa i judaizmu rabinicznego na gruzach judaizmu świątynnego było procesem złożonym i naznaczonym polemiką. Zmaganie się obu religii o status „*verus Israel*” oraz o utrwalenie własnej tożsamości doprowadziło w konsekwencji do całkowitego rozdziału między Synagogą i Kościołem⁶⁰.

Badacze wskazują na to, że chrześcijaństwo odseparowało się od macierzystego judaizmu pod koniec I w., a Żydzi zaczęli postrzegać je jako obcą religię. Powodem było przede wszystkim przyjmowanie do Kościoła pogan, a także brak wymagań dotyczących podstawowych przykazań judaizmu (obrzezanie, szabat, przepisy pokarmowe). Problemem było też „wyniesienie Jezusa do pozycji dużo wyższej (...) niż zajmował jakikolwiek anioł bądź inna pośrednicząca postać w judaizmie”⁶¹.

W oczach Żydów chrześcijaństwo było destrukcyjne, dlatego odcinali się oni od jego wyznawców, włącznie z chrześcijanami pochodzenia pogańskiego. Jednakże wyznawcy Chrystusa pochodzenia żydowskiego w tym okresie najbardziej cierpieli ze strony Żydów. Problemem było też dla nich wyrzucenie z synagogi, zerwanie wię-

⁵⁷ W *Dziejach Apostolskich* saduceusze, faryzeusze i „nazarejczycy” (*nocrim*, czyli żydowscy wyznawcy Jezusa z Nazaretu) są nazywani αἵρεσις, co się tłumaczy jako sekta lub stronictwo judaizmu (np. Dz 5,17; 15,5; 24,5).

⁵⁸ O. Skarsaune, *The History of Jewish Believers in the Early Centuries...*, s. 745-781.

⁵⁹ L.I.A. Levine, *Judaizm od zburzenia Jerozolimy do upadku drugiego powstania żydowskiego (lata 70-135)* [w:] *Chrześcijaństwo a judaizm rabiniczny*, red. H. Shanks, Warszawa 2013, s. 212-213.

⁶⁰ M.S. Wróbel, *Motywy i formy żydowskich prześladowań pierwotnego Kościoła (I-II w. po Chr.)*, „Roczniki Biblijne”, 2013, vol. 3, s. 421-438.

⁶¹ Sh.J.D. Cohen, M. Satlow, *Dominacja rzymska* [w:] *Starożytny Izrael*, red. H. Shanks, Warszawa 2007, s. 410.

zi społecznych, a często też rodzinnych. Znajdując się poza społecznością żydowską popadali w konflikt z państwem rzymskim, m.in. z powodu podatków opłacanych za pośrednictwem wspólnot synagogałnych⁶².

Wydaje się jednak, że wobec dążenia do jedności i pełnienia objawionej woli Boga zarówno chrześcijanie różnych denominacji między sobą, jak i Żydzi z chrześcijanami mogą znaleźć wspólny język i dążyć do jedności, jaka miała miejsce w początkowym etapie rozwoju Kościoła w ramach judaizmu.

Podsumowanie

Na podstawie zebranych danych i przeprowadzonej analizy można zauważyć pewne prawidłowości związane z rozwojem Kościoła na Wschodzie i rolą żydowskiej diaspory. Przede wszystkim, wśród przywódców Kościoła pierwszych wieków w różnych miastach i regionach źródła wymieniają wielu Żydów, według niektórych danych, do 30%. Syria, Mezopotamia i Persja są wymienione jako miejsca zamieszkania wielu Żydów, którzy przyjęli wiarę w Chrystusa już w dniu Pięćdziesiątnicy, niecałe dwa miesiące po zmartwychwstaniu Chrystusa. Niezależnie od tradycji Kościołów, dane archeologiczne i historyczne potwierdzają istnienie wspólnot chrześcijańskich ścisłe powiązanych z miejscami osiedlenia się Żydów na Wschodzie już w I wieku.

Wiele danych wskazuje na znaczącą liczbę prozelitów we wspólnotach żydowskich na Wschodzie, którzy zostawali chrześcijanami, co sugerowałoby również ich rolę w szerzeniu wiary w Chrystusa zarówno w środowiskach żydowskich, jak i pogańskich. Uczestnictwo znacznej liczby wiernych zarówno w świętach żydowskich, jak i chrześcijańskich, w wielu regionach co najmniej do IV w., świadczy o dobrych relacjach między obiema wspólnotami, potwierdzonymi również w innych źródłach. Pomimo różnic dogmatycznych i pewnych napięć, zażyłość między chrześcijanami i Żydami była możliwa m.in. z powodu wspólnego języka i zbliżonych wartości kulturowych.

Wydaje się, że ostatecznie izolacja Kościoła i Synagogi na Wschodzie nastąpiła raczej z przyczyn politycznych, wojen i prześladowań ze strony władz niż z powodów wewnątrzreligijnych. Oznaczałoby to, że przywrócenie harmonii i jedności Żydów i chrześcijan jest możliwe.

⁶² P. Hirschberg, *Jewish Believers...*, s. 217-238.

The Role of the Jewish Diaspora in the Formation of the Christian Aramaic speaking Communities in the East

Development of the Church in the 1st century is closely connected with the Jewish communities in diaspora and the prominent persons of Jewish origin. First of all, the Acts of Apostles witnesses that from the very creation of the Church during the Pentecost festival, the Jews and proselytes coming to Jerusalem from around the World became subject of evangelization. In Syria, Mesopotamia and Persia, the Christian communities were formed in the places where Jewish communities existed before. Moreover, there are documents that contain information on the substantial number of the believers of Jewish origin in the Church, among others large number of bishops and catholicoses. Also the proselytes who embraced Judaism, started to adhere to new faith. Together with the cultural and language factors, these facts built good relations between Jews and Christians, despite the inevitable tensions caused by the differences in faith. It leads to conclusion that the final break between the Judaism and Christianity was caused by the external political factors. That means, that the harmony and unity between the Jews and Christians is possible to be rebuilt.